

LOF VAN DE NEUS

PLEIDOOI VOOR EEN SOCIALE GESCHIEDENIS VAN HET REUKORGAAN

W. FRIJHOFF

Alain Corbin, *Le miasme et la jonguille: l'Odorat et l'imaginaire social, 18e-19e siècles.*

Paris (Aubier-Montaigne), 1982.

Dat het denkleven niet alleen fosfor nodig heeft maar zonder de stimulans van de waarneming onherroepelijk wegkwijnt, hoeft zeker historici niet meer onder de neus worden gewreven. Maar juist die neus, en het reukorgaan waarvan hij de zetel is, zijn de grote miskenden van ons zinneleven.

In het voetspoor van de Platoonse traditie, versterkt door religieuze taboes en nog eens opnieuw ingescherpt door Kant, heeft de westerse samenleving een hiërarchische verhouding aangebracht tussen de zintuigen, waarbij zien en horen hoog, tasten en ruiken laag ingeschaald zijn, en de smaakzin daar ergens tussenin zweeft. Horen en zien zijn in het sociale verkeer in eerste instantie *cleane* handelingen. Slechts de uitwassen van luistervinken en voyeurs zijn laakbaar. Maar tasten en ruiken worden ook zonder exces al spoedig als onoirbaar of *not done* beschouwd, terwijl het polysensuele snuffelen een apert grensgeval is dat gemakkelijk op de lachspieren werkt. Die negatieve waardering gold in het dominante en stereotiepe Nederlandse cultuurbeeld tot voor kort ook voor de smaak, die thans echter wordt gerehabiliteerd. Overigens bestaan er duidelijke verschillen naar culturele en religieuze tradities, zelfs binnen één en hetzelfde land. Het sociaal-cultureel leefpatroon dat in viereneenhalve eeuw tijds gestalte heeft gekregen onder de zachte dwang van de 'sola fides'ideologie, versmald tot het 'verbum solum', d.w.z. een bevoorrechte, zo niet exclusieve aandacht voor wat het gezicht en het gehoor te vertellen hebben, staat vrijwel lijnrecht tegenover een sociaal-religieuze subcultuur waarin de heiligheid nog een geur heeft en men zich het leven in elke zin van het woord kan laten smaken. Wie hiertegenin brengt dat ook het calvinistisch deel van Nederland thans de geneugten van de tafel begint te ontdekken, heeft zeker geen ongelijk. Maar wanneer hij in een restaurant tegelijkertijd een met smaak etende Italiaan en een keurig genietende Nederlander observeert, zal hij instinctief aanvoelen dat beiden daarom toch nog niet tot zonder meer hetzelfde cultuurpatroon behoren maar in een duidelijk onderscheiden relatie staan tot hun lichaam en hun zinnen, al zal het hem

niet gemakkelijk vallen precies te analyseren hoe en waarom.

De onvermijdelijke historische dimensie van die analyse hoort eigenlijk tot het werkterrein van de geschiedkundige. Historici delen echter in de vooroordelen en hiërarchieën waardoor de mentaliteitsstructuur van hun tijdgenoten wordt gekenmerkt. Het hoeft dan ook allerminst te verbazen dat hun 'zicht' op de werkelijkheid inderdaad in hoofdzaak door 'visuele' en auditieve perceptie wordt bepaald: beeld, taal en schrift zijn vanouds de belangrijkste instrumenten waarmee zij greep proberen te krijgen op het verleden. 'Beeldvorming' is al enkele tientallen jaren bezig zich op te werken tot het sleutelbegrip van de nieuwe trends in de sociaal-culturele geschiedenis. En het is opmerkelijk dat de gevoels-, leef- en denkwereld waarmee zowel de Engelsen als de Fransen hun mentaliteitsbegrip invullen, in hoofdzaak steunt op ideële concepten, visuele indrukken, en orale of schriftelijke communicaties, niet of veel minder op sensaties en lusten, geur en smaak. Men kan hier tegenin brengen dat de reuk- en smaakzin te vluchtige sensaties teweegbrengen die niet of nauwelijks te vangen en zeker niet aan het nageslacht over te brengen zijn. Verder zijn geuren en smaken relatief (alsof visuele indrukken dat niet zouden zijn!). Tenslotte zou juist hun ondergeschikte plaats in de statushiërarchie van de zintuigen een argument kunnen zijn om ze ook voor de beleavingswereld als minder belangrijk te beschouwen. Maar verdringing van de reukzin op het bewustzijnsniveau hoeft nog niet te betekenen dat geuren geen rol zouden spelen bij de perceptie in haar totaliteit of daar niet a priori een bepaalde richting aan zouden kunnen geven. Het is een ervaringsgegeven dat stank perceptie van visuele schoonheid hindert. Maar wat is stank?

De fysiologen hebben thans op alle vragen naar de definitie van het reukorgaan en de analyse van het ruikproces een pertinent antwoord. De vraag die blijft staan, betreft de genese van de drempel tussen lekker en vies, tussen geuren en stinken. Dus de norm, de waardering van de kwaliteit. Waarom ligt die drempel daar en niet elders? Het reukorgaan gewent zich gemakkelijk aan geuren en stank. De perceptie geschiedt op de scheidslijn tussen de verschillen. Als we korte tijd in een geurige of stinkende ruimte hebben doorgebracht, verslapt de waarneming daarvan. Maar komen we na een onderbreking weer in dezelfde ruimte terug, dan dient de sensatie van een lekkere of vieze geur zich onfeilbaar opnieuw aan. De drempel verschijnt dus als een constante, althans in het heden. Maar heeft hij ook altijd op dezelfde plaats gelegen, en zoniet, wat betekent die verschuiving van de norm dan voor de ervaringswereld van vroeger en de invloed daarvan op het sociaal-cultureel handelingspatroon?

Het is zonder enige twijfel de grote verdienste van Norbert Elias geweest dat hij niet alleen een pleidooi voor de sociale geschiedenis van de perceptie heeft gehouden — ook Franse historici als Lucien Fèbvre en Robert Mandrou hebben daar immers op aangedrongen — maar ook concrete grondlijnen daartoe heeft uitgezet en die tot een ontwikkelingsmodel heeft uitgebouwd. Welke kritiek men daar ook, vaak terecht, op moge hebben, zijn notie van de verschuivende drempels van sensaties in functie van collectieve waarden, normen en handelingspatronen vormen een verworvendheid waar geen sociaal-cultureel historicus meer straffeloos aan voorbij kan gaan. Stimulerender nog zijn, in hetzelfde perspectief, de studies van Peter Reinhart Gleichmann over de verhouding tussen de veranderingen in de affect-huishouding, het lichaamsbeeld en de maatschappelijke controle-technieken die tot uitdrukking komen in de gezondheidspolitieke maatregelen waardoor de gloeiende greep van de overheid op de samenleving zich in de late negentiende en vroege

twintigste eeuw kenmerkt. Zowel Elias' als Gleichmann's werk laten echter twee typisch historische vragen onbeantwoord. Beiden beperken hun onderzoek tot gesloten maatschappijtypen, de een pré-industrieel, de ander industrieel, en gaan dus voorbij aan de cruciale kwestie van de transitiefase, de overgang, het breukvlak zo men wil. Elias' beeld is in wezen evolutionair, niet bedoeld en vermoedelijk ook niet in staat om een radicale omslag te verklaren. Het tweede manco betreft de interactie tussen wetenschap en samenleving, in zoverre als juist de transitiefase tussen de pré-industriële en de industriële samenleving van West-Europa gekenmerkt wordt door wezenlijke sprongen in het wetenschappelijk inzicht in de waarnemingsprocessen, zowel op empirische als op theoretische basis. En dat inzicht is op haar beurt weer van fundamenteel belang geweest voor de ontwikkeling van de beheersings- en sturingsprocessen die de dominante groepen (overheid, elites, machtsgroeperingen) sedertdien in de samenleving ontplooid hebben.

Op al de in het bovenstaande gestelde vragen wordt op magistrale wijze althans een begin van een antwoord gegeven in het nieuwe boek over de wisselwerking tussen de reukzin en de sociale beeldwereld in de 18e en 19e eeuw, dat onlangs is gepubliceerd door Alain Corbin — eerder bekend geworden door een baanbrekende studie over de prostitutie (*Les filles de nocce : misère sexuelle et prostitution, 19e siècle*, Parijs 1978, pocketuitgave 1982). Corbin werkt buiten het Parijse wereldje (namelijk aan de universiteit van Tours), timmert niet aan de media-weg, en schuwt het allerm minst zijn lezers moeilijke kost voor te schotelen. Allemaal redenen die verklaren waarom zijn recente studie aanzienlijk minder aandacht heeft gekregen dan de schier eindeloze reeks boeken over dood en seksualiteit in de geschiedenis, die thans van de pers rollen, of bijvoorbeeld Le Goff's werk over het ontstaan van het vagevuur-idee in de Middeleeuwen, dat veel efficiënter is begeleid door de historische marketing. Naar mijn gevoel is Corbin's boek dan ook wellicht het meest onderschatte werk op het gebied van de sociaal-culturele geschiedenis dat de laatste jaren is verschenen. Ongetwijfeld een krasse uitspraak, maar wie er in geslaagd is zich heen te worstelen door deze materie, die bol staat van de thans bijna onbegrijpelijk geworden neologismen waarmee de opkomende wetenschap van de late 18e en vroege 19e eeuw haar experimenten en rationalisaties trachtte te duiden, zal haar vermoedelijk onderschrijven.

Corbin's centrale idee is, dat de geschiedenis van de waarneming een continuüm is, waarin de wortels van het actuele gedrag bij onderzoek steeds verder blijken te reiken en zich steeds meer vertakken. Dat continuüm krijgt gestalte door de interactie tussen drie hoofdcomponenten: het feitelijk waarnemingsgedrag, de wetenschappelijke theorie- en beeldvorming rond de zintuiglijke waarneming, en de inwerking van sociale structuren en culturele patronen op de breedte en de diepte van het spectrum van getolereerde sensaties. Zijn onderzoeksthema is de perceptie van geuren — niet vanwege de ontegenzeggelijk anecdotische waarde die dat thema in oude studies over het dagelijks leven van onze voorouders wel eens kreeg, maar omdat de hoedanigheid en de kwaliteit van de lucht, als transmissiemilieu van de geur, vanaf circa 1750 de centrale preoccupatie van de opkomende chemie werd. Door de wisselende uitwerking en receptie van experimenten en theorieën heen heeft die wetenschappelijke ontwikkeling een wezenlijke invloed gehad op de definitie van een collectieve beeldwereld waarin stank uiteindelijk symbool van gevaar is geworden en tot noodzaak van interventie dwingt. Het 19e eeuwse hygiënisme is het kind van die ontwikkeling. Het heeft onze wereld medisch gezonder, maar psychologisch klemmender en op zintuiglijk vlak vrijwel reukloos gemaakt.

Maar die ontwikkeling is niet lineair geweest. Corbin laat zien hoe de stankdrempel voortdurend verschuift, maar ook hoe het object van die stank en dus het waardepatroon van het reukorgaan zich voortdurend aanpassen aan de ontwikkeling op wetenschappelijk gebied, die zelf weer in interactie staat met de interventiepatronen van de dominante sectoren in de samenleving.

De vooruitgang van de chemie leidt in eerste instantie tot een heractivering van het reukorgaan als perceptiemiddel. De neus wordt het opsporingsorgaan bij uitstek om bronnen van verrotting, bederf en dood te definiëren, die driedubbele obsessie van de late 18e eeuw. Deze eist op haar beurt – tussenkomst van hogere hand – ter beheersing van het rottingsproces en ter verwerkelijking van een 'gezonde' samenleving, waarbij de wetenschap weer te hulp wordt geroepen om te definiëren wat op dat ogenblik als gezond moet worden beschouwd. Eerst zijn aarde en lucht de grote boosdoeners (men denke bijvoorbeeld aan de talrijke medische topografieën die sociaal voelende artsen uit die tijd lieten verschijnen), in tweede instantie wordt het menselijk lichaam zelf herontdekt.

Het zieke, rottende lichaam, het niet geluchte lijf van de gevangene, de te lang opgesloten arbeider – allen worden nu als stinkend ervaren; ze worden tot object van maatschappelijk ingrijpen, niet alleen om hun eigen bestwil en hun individueel geluk, maar vooral vanwege het gevaar dat ze vormen voor de fysieke en psychische gezondheid van de samenleving. Tegelijk wordt de stankdrempel steeds lager: de late 18e eeuw verdraagt de lijkenlucht in de kerk niet langer en jaagt de kerkhoven de stad uit. Sloppen, fabrieken, scholen, gevangenissen, ziekenhuizen en andere plekken waar mensen door hun opeenhoping een gevaar voor de zuiverheid van de atmosfeer (in de brede zin van het woord) vormen, volgen al spoedig: de overheid komt met nieuwe definities van wat toelaatbaar is en tracht deze ook door een actieve interventiepolitiek op te leggen. Een nieuw urbanisme komt op, waarbij ruimte, riool en toilet de drie nieuwe symbolen van de vooruitgang vormen.

Die interventiepolitiek draagt er op haar beurt toe bij dat geuren in de 19e eeuw steeds minder aan ruimtes, steeds meer aan sociale groeperingen worden gehecht. De waarneming kruist hier de dynamiek van het sociale bestel. De arme stinkt, evenals de arbeider en meer nog de platzakke gastarbeider uit de provincie – aanvankelijk vanwege de smalle, dus gevaarlijke leefruimte die ze in de stad tot hun beschikking hebben, later om henzelf. Van de leefruimte wordt de stank overgedragen op de sociale groep met haar attributen. Dat is wellicht ook de oorzaak van de karakteristieke wending die zich halverwege de 19e eeuw voordoet: het als idyllisch, zuiver en zelfbewust beschouwde platteland van de 18e eeuw wordt voor de stedelijke elite – want elite en stad vallen steeds meer samen – tot een stinkend universum van boeren wier existentie geheel wordt beheerst door een horizon van gier, drek en mest. Zo komt het tot een nieuwe verplaatsing van het interventie-terrein; was eerst de stad de gevarenezone, nu wordt dat het platteland. Maar tegelijk verdiept het interventieniveau in het individuele leven zich steeds meer, ook in de stad. Lichamelijke reinheid is de nieuwe zinspreuk, eerst versymboliseerd in essenties, parfums en fijne geuren, later in de groeiende afstomping van de reukzin wanneer die reinheid tot leefpatroon is geworden; dan is de tijd van de deodorants gekomen.

Corbin's boek is aanzienlijk rijker dan deze korte samenvatting kan aangeven, maar wellicht is de lezer ook nu al duidelijk geworden met hoeveel vertakkingen Corbin's onderzoek naar de 'ontwikkelingsgang van de walging', zoals hij zelf ergens zegt, in de maatschappelijke evolutie geworteld staat. Zijn onderzoek laat op

epistemologisch vlakzien hoe wezenlijk het voor een juist inzicht in de ontwikkeling van de samenleving is op de wijze van perceptie van de maatschappelijke werkelijkheid te letten, en met name op de voortdurende wisselwerking tussen perceptie, collectieve beeldvorming en wetenschappelijke theoretisering. Mentaliteit is bij Corbin dan ook geen statische structuur, waarin de mensen van een bepaalde tijd-ruimtelijke constellatie gevangen zouden zitten, maar een zichzelf voortdurend herordenend, bijstellend en herdefiniërend continuüm. waarvan juist de overgangsmomenten bakens uitzetten voor de coördinaten van het inzicht in de structuur van het menselijk voelen, denken en handelen in de geschiedenis. Corbin denkt niet in gesloten categorieën of situatiebeschrijvingen, maar in processen — een naar mijn gevoel bij uitstek historische benaderingswijze. Daarbij blijft hij steeds nauwlettend op de begrenzing van zijn conclusie toezien: had hij een ander land dan Frankrijk gekozen, dan was de fasering, en misschien ook het interactiepatroon en de ontwikkelingslijn, anders uitgevallen.

Zijn studie vraagt dan ook om voortzetting naar zowel het verleden als het heden toe, en naar de confrontatie met andere culturele regio's en beschavingskringen. Tegelijk roept het als vanzelf de vraag op naar nog bredere samenhangen op wetenschapsgebied. Is één van de mentale achtergronden van het opkomend staats-interventionisme bijvoorbeeld niet dat hemel en heelal, centrum van de overheidsbemoeienis in het tijdvak van Galilei, hun plaats moeten inruilen voor de aarde als centraal interventiedomein, tengevolge van de bijstelling van de maatschappelijke beeldwereld in het kielzog van Descartes' en Newton's herziening van het wereldbeeld? ¹

Tenslotte maakt Corbin's methode het mogelijk talloze dwarslijnen te trekken naar andere sociaal-culturele ontwikkelingen die nu plotseling een sterke graad van onderlinge verwantschap blijken te vertonen. Denken we bijvoorbeeld aan de opkomst van de eetcultuur als burgerlijke waarde in de 19e eeuw, waarvan Grimod de La Reynière en Brillat-Savarin (*Physiologie du goût*, 1825) zowel de trendsetters als de hogepriesters waren. Wie Corbin's studie gelezen heeft, voelt zijn reukorgaan prikkelen en herleven en beseft onmiddellijk hoe anders de samenleving geworden is sinds Boerhave, Locke, Hallé en Condillac. Zij hielden niet alleen andere theorieën over het reukorgaan, maar moeten dit ook anders gebruikt hebben dan wij thans kunnen, ook al stinken de grachten in onze steden misschien nog net zo hard als zij dat te Leiden, getuige een boutade van Sorbière, in Boerhaave's tijd deden. Niet alleen de perceptie is veranderd, maar ook en vooral de beeldwereld die wij daaromheen bouwen.

N001

1. Vgl. hiervoor de boeiende studie van J.-M. Homet, *Astronomie et astronomes en Provence, 1680 - 1730* (Aix-en-Provence, Edisud, 1982) , die de ontwikkeling van de astronomie vanuit sociaal-culturele categorieën tracht te verklaren.